

De Nieuwe Hollandse Waterlinie

Van concept naar uitvoering

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een indrukwekkende toepassing van militaire strategie om in tijden van oorlog de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht te verdedigen tegen vijanden uit het oosten. Via een ingenieus waterbeheersingssysteem konden laag gelegen stukken land onder water gezet worden (inundatie), waardoor een onoverbrugbare hindernis ontstond voor de vijand. De doorgangen (accessen) op de hogere, droge gronden verdedigde men met forten, schansen, batterijen en oude vestingsteden. Water werd een unieke bondgenoot in de strijd tegen de vijand.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is inmiddels een begraven militair geheim waar een eigentijdse strijd gestreden wordt: een koortsachtige belangenstrijd om de ruimte.

Rienke Groot

Medewerker ontwerp en ruimtelijke kwaliteit, Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie

r.groot@minlnv.nl

Paul Berends

Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie

Korte geschiedenis

Vanaf het sluiten van de Unie van Utrecht in 1579 gaat de dan nog jonge Republiek, bestaande uit Holland en Utrecht, een gemeenschappelijke defensie voeren. Werd tot nu toe slechts lokaal gebruik gemaakt van het inzetten van water als verdedigingsmiddel, van af dit moment is er sprake van plannen voor een echte verdedigingslinie. Hierbij wordt optimaal gebruik gemaakt van de geografische omstandigheden om een zo groot mogelijk gebied te kunnen verdedigen. Er wordt gekozen voor een inundatielinie tussen Muiden en de Lek. In het rampjaar 1672 wordt de linie volledig in stelling gebracht en staan grote delen van het land onder water. Ondanks de strenge vorst die de linie plaatselijk passeerbaar maakte, houdt de linie stand. Mede hierdoor overleefde de Republiek het Rampjaar.

De Hollandse Waterlinie

Na het vertrek van de Fransen in 1673 werd door de Staten van Holland besloten om de linie duurzamer in te richten. Tot nu toe werden de inundaties bij een dreigende oorlogssituatie improviserend uitgevoerd door dijken door te steken en schansen op te werpen. Hierdoor kwamen te veel en te grote poldergebieden te lange tijd onder water te staan. De bewoners van de te inunderen gebieden waren om begrijpelijke redenen niet gelukkig met de inundaties. Zeker bij gebruik van zout water uit de Zuiderzee waren de landerijen nadien nog lang onbruikbaar. Vaak probeerden de lokale bewoners de inundaties te saboteren of de militairen om te kopen. Daarom werd besloten de inundaties gecontroleerder plaats te laten vinden en de inlaatpunten beter te beschermen. Er werden op diverse plaatsen inlaatsluizen geplaatst, tijdelijke werken werden verbeterd tot permanente fortificaties en in Nieuwpoort is de inlaatsluis voor inundaties zelfs in een overkluizing onder het stadhuis gebouwd, beschermd tegen eventuele boze boeren.

Napoleon gaf de eerste aanzet tot het in oostelijke richting uitbreiden van de Hollandse Waterlinie zodat ook Utrecht binnen de linie kwam te liggen. Een belangrijke rol daarbij speelde Cornelis Kraijenhoff, arts en patriot met een grote militaire belangstelling. Kraijenhoff leidde Napoleon rond langs de linie en maakte deel uit van de commissie die van Napoleon de opdracht kreeg de plannen uit te werken. Na de val van Napoleon is het dan ook Kraijenhoff die de verbeteringsplannen voor de waterlinie opnieuw naar voren brengt.

In de negentiende eeuw werd de waterlinie verder geperfectioneerd tot een optimaal inundatiestelsel. De grote te inunderen gebieden aan de beide kanten van de Lek werden teruggebracht tot gebieden met een breedte van enkele kilometers. Om Utrecht beter te kunnen verdedigen werd een nieuwe ring van forten ruim om de stad heen gelegd om de hoger gelegen delen (die niet geïnundeerd konden worden) te beschermen. De uitvinding van nieuw type geschut en granaten leidde tot vele, vaak kostbare, aanpassingen en veranderingen van de Waterlinie. Tussen 1815 en 1940 zijn, naar de huidige maatstaven omgerekend, vele tientallen miljarden euro's in de Nieuwe Hollandse Waterlinie geïnvesteerd. Daarmee is het waarschijnlijk de grootste infrastructurele ingreep in ons land geweest.

Hoewel drie keer in staat van verdediging gebracht, heeft deze linie haar verdedigende taak nooit echt kunnen bewijzen. In 1963 verloor de Nieuwe Hollandse Waterlinie definitief haar militaire functie.

Hernieuwde waardering van de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Na de Tweede Wereldoorlog verloor de Waterlinie haar militaire functie door moderne tactische ontwikkelingen en een andere kijk op veiligheid. De Waterlinie raakte in vergetelheid. De geïsoleerde en verborgen onderdelen

van de Linie, destijds in bezit van Defensie, kregen nauwelijks belangstelling. De forten lagen verscholen, bijna onzichtbaar vanaf de openbare weg. Slechts weinigen wisten iets van hun oorspronkelijke functie. Geleidelijk aan ontstonden echter diverse initiatieven om de tastbare restanten en de geschiedenis van de Hollandse Waterlinie te waarderen. In de jaren negentig ontstond ook politiek het besef dat behoud en ontwikkeling van dit uitzonderlijk cultuurhistorisch monument belangrijk is.

Nationaal project

Vroeger was de Nieuwe Hollandse Waterlinie een permanent nationaal project waarbij de verdediging van het land de éézijdige, sturende rol van het Rijk legitimeerde. De erkenning van de cultuurhistorische én landschappelijke waarde van de Linie maakt de Waterlinie opnieuw tot een nationaal project. In de *Nota Belvedere* (1999) en in de *Derde Architectuurnota* (2000) wordt de Linie voor het eerst zo genoemd. Recent krijgt de Linie ook als landschappelijke eenheid erkenning als één van de 20 Nationale Landschappen in de *Nota Ruimte*.

Onder het Belvedere credo "Behoud door Ontwikkeling" heeft het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie samen met vele andere belanghebbenden hard gewerkt om de Waterlinie economisch, cultureel en landschappelijk ook voor de toekomst een functie te geven als herkenbare ruimtelijke eenheid. Dit heeft in 2002 geresulteerd in het Linieperspectief Panorama Krayenhoff. Op dit ogenblik wordt alles uit de kast getrokken om tot een goed uitvoeringsprogramma te komen. Daarmee is een belangrijke transitiefase bereikt: *van visie naar uitvoering*.

Van visie naar uitvoering

De visie

Het Linieperspectief Panorama Krayenhoff beschrijft de bescherming en ontwikkeling van het historische linielandschap. Doel van dit gezamenlijk gedragen visiedocument is het bepalen

van een gemeenschappelijke ruimtelijke koers voor de hele Linie en geeft een aanzet voor provinciale planologische verankering. Dit vergt maatregelen van velerlei aard. Met planologische beperkingen en monumentale veiligstelling is veel te bereiken, maar in vele gevallen is het ook mogelijk de ruimtelijke veranderingen die zich gepland of autonoom in het Liniegebied voordoen, zodanig in te richten dat ze de eigenschappen van de Waterlinie (het 'waterlinieprofiel') ondersteunen en manifester maken. Dit typische waterlinieprofiel wordt gekenmerkt door de volgende hoofdpunten:

1. De militaire hoofdverdedigingslijn accentueren;
2. De voormalige inundatievlakten en schootsvelden open houden;
3. Verdichten ten westen van de hoofdverdedigingslijn.

Van oudsher werd de westzijde van de linie gekenmerkt door verdichting en de oostzijde door openheid. Ten westen van de 'hoofdverdedigingslijn' was immers het te verdedigen gebied, waar veilig gewoond kon worden. Ten oosten moest het gebied open blijven om de vijand te kunnen zien aankomen.

Kringenwet

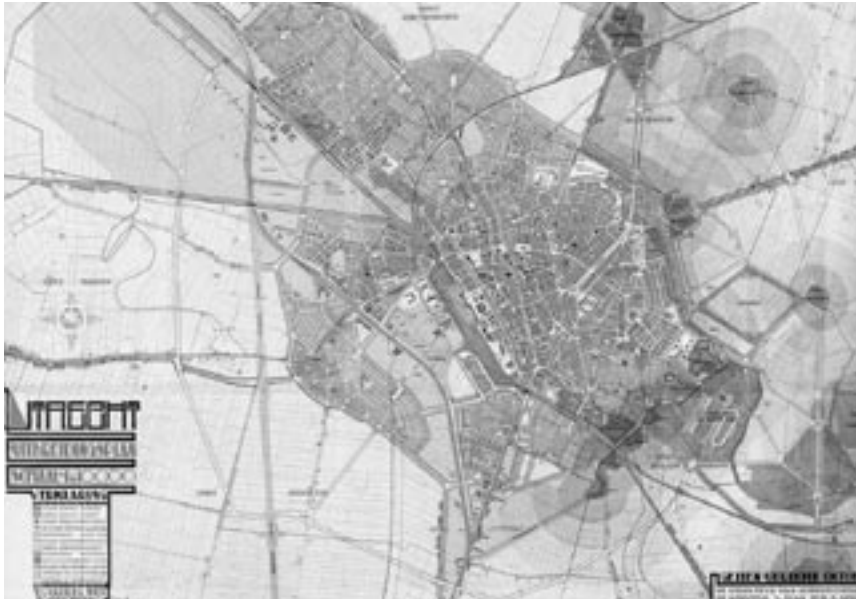
Om de openheid te garanderen was de Kringenwet opgesteld. Deze wet legde ruim een eeuw lang nieuwbouw aan banden om in geval van een vijandelijke aanval vrij schootsveld te houden; alleen houten huizen werden toegestaan welke nog steeds het linielandschap typeren nabij de forten en batterijen. Omdat de Kringenwet pas in 1963 werd afgeschaft heeft het een nog steeds zichtbaar stempel gedrukt op de ruimtelijke ordening van het Waterliniegebied. Hieraan danken we de op sommige plekken goed bewaarde open polders en de scherpe stadsrand aan de oostkant van Utrecht. De grote hoeveelheid nieuwbouw van na de jaren '60 maakt het speuren naar deze oorspronkelijk verboden kringen echter lastig.

Ambitie

De confrontatie tussen essentiële liniekenmerken enerzijds en ruimtelijke ontwikkelingen anderzijds speelt zich af op alle schaalniveaus. De ambitie bij al deze confrontaties moet zijn: de linie beschouwen als onderlegger van ruimtelijke ontwikkelingen. Wanneer de Waterlinie als sectoraal belang wordt beschouwd, wordt de linie concurrerend met alle andere ruimtelijke en programmatische eisen in een gebied. Dit brengt het gevaar met zich mee dat de linie als last gezien wordt. Wanneer we de linie beschouwen als integrale (ontwerp)opgave, dan krijgt ze een ander perspectief. De linie wordt daarmee ineens een krachtige drager van het gebied. Er ontstaat een provinciaal grensoverschrijdende en identiteitsbepalende eenheid. Deze cultuurhistorische kwaliteit kan goed tot expressie komen door de basisstructuur van de linie te gebruiken als onderlegger voor rangschikking en ontwikkeling van het ruimtegebruik in Midden-Nederland. De aanwezigheid van een dergelijk structurerend element onderscheidt de Randstad nu al van andere stedelijke agglomeraties. Behoud en versterking ervan zullen in de toekomst van beslissende betekenis blijken voor recreatie, toerisme en het internationale vestigingsmilieu. Uit studies blijkt dat omgevingskwaliteit één van de sturende factoren is waarmee tegenwoordig tussen stedelijke gebieden geconcentreerd wordt om de vestiging van internationale bedrijven en de daarmee gepaard gaande werkgelegenheid. De Randstad moet zich, met dit soort 'eigen' landschappelijke middelen, onderscheiden van concurrenten als Kopenhagen, Stockholm en München.

Strategie

In de omgang met cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening zijn verschillende strategieën denkbaar. Zonder eigentijdse bestemming heeft de linie weinig toekomst. Welke strategie ook gekozen wordt, het realiseren van eigentijdse bestemmingen zal daar altijd onderdeel

Kaart Uitbreidingsplan Utrecht, Berlage 1920. Goed zichtbaar is de invloed van de Waterlinie: niet bouwen in de schootsvelden.

Houten huizen in verboden kring bij Weesp: om vrij schootveld te garanderen mocht in de directe omgeving van een fort alleen in hout gebouwd worden.

Nieuwbouw in hout vlakbij fort Vijfhuizen (Stelling van Amsterdam) als verwijzing naar de verboden kring.

van uitmaken. ‘Behoud door ontwikkeling’ is de strategie waarop ingezet wordt. Binnen deze strategie zijn verschillende varianten mogelijk. Gedifferentieerd omgaan met de ontwikkeling van de linie is aan te raden. Een project op een dergelijke schaal vereist een slimme combinatie van toelatings- en ontwikkelingsplanologie.

Nee...

Allereerst gaat het in het nationaal landschap om de te beschermen, te herstellen en te versterken waarden van de Waterlinie, met het accent op de kernkwaliteiten volgens de Nota Ruimte: openheid, rust en samenhang. Hiermee wordt nee gezegd tegen ontwikkelingen die deze kwaliteiten dreigen aan te tasten. Deze kwaliteiten zijn schaarse goederen in dit deel van Nederland, waardoor het extra belangrijk wordt deze te behouden en waar mogelijk te versterken. Hierbij past het hanteren van de Belvederecontour als grens van het gebied en hierbinnen een stringent beschermings- en handhavingsbeleid.

... tenzij

De ervaring in Nederland leert ons dat toelatingsplanologie vaak tekort schiet, het papier is geduldig maar de zeggingskracht en handhaving ontbreken waardoor datgene wat beschermd dient te worden alsnog verdwijnt zonder nieuwe mogelijkheden te scheppen. Ook kunnen zich maatschappelijke en bestuurlijke opgaven voordoen die het belang van de Linie te boven gaan. Er kunnen aanleidingen zijn om van deze nee-hoofdlijn af te wijken, bijvoorbeeld daar waar de autonome ontwikkeling om een (ander) antwoord vanuit de Waterlinie vraagt of daar waar doelen vanuit de Waterlinie niet via het toelatingsregime te realiseren zijn. Daarvan is in ieder geval in de verdichtingsgebieden sprake.

Uitvoering

Sinds de vaststelling van Panorama Krayenhoff concentreert het Nationaal Project zich op het opstellen van een ontwikkelingsprogramma dat richtinggevend is voor de uitvoering. Het

Linieperspectief is immers een visie, nog geen uitgewerkt inrichtingsplan. De uitvoering is georganiseerd in zeven gebiedsgerichte projectenveloppen en één rijksenveloppe. De enveloppen omvatten elk een groot aantal projecten die in ontwerp, uitvoering en exploitatie met elkaar te maken hebben. Er zijn inmiddels gebiedsgerichte enveloppecommissies geïnstalleerd, die op basis van een gezamenlijk vastgestelde inhoudsopgave eigen uitvoeringsprogramma's opstellen. De uitdaging is nu om de uitvoeringsprogramma's van de verschillende enveloppen samen te smeden tot één Liniebrede ambitie.

Ontwerpopgaven

Vroeger was de Waterlinie een weermiddel ter bescherming van het economisch en bestuurlijk hart van Nederland. Nu vormt de Linie een bijzondere megasingel aan de oostgrens van de Randstad, op de grens van druk, stedelijk gebied naar rustig, landelijk gebied. De Linie laat in bodemkundig, hydrologisch en landschapelijke zin een zeer gedifferentieerd beeld zien en ze neemt een bijzondere positie in op de overgang van hoog naar laag Nederland. Met de veelzijdigheid van de Waterlinie neemt de kans op ontwerpsynergie rond de tekentafel toe. Toekenning van nieuwe functies aan de cultuurhistorische elementen en de ruimtelijke opgaven kunnen elkaar versterken. Goede voorbeelden te over:

In Munnikenland, westelijk van Zaltbommel, op het snijpunt van Waal en Waterlinie, liggen inrichtingskansen binnen handbereik. Het gaat om de driehoek van Brakel tot de afgedamde Maas, die vooral gekenmerkt wordt door waardevolle stroomdalflora, rivierlandschap, het schitterende slot Loevestein als attractiepunt en beperkt landbouwkundig gebruik. De impact van voorgenomen ingrepen in het kader van 'meer ruimte voor de rivier' op het omringende gebied is heel groot. En daarin ligt het geheim van de meerwaarde verscholen: maatregelen voor rivierverruiming vormen een belangrijke motor voor het omringende liniegebied. Landinwaarts verbindt de

Waterlinie via de hoofdverdedigingslijn de voorgenomen ingrepen bij de Noordwaard (rivierverruiming) en Munnikenland (dijkverlegging). Cultuurhistorie verbindt regiobelang met veiligheid tegen hoogwater. Dijkverlegging, restauratie van de forten, recreatiebelang, nieuwe natuur, maar ook onderwerpen als buitendijks bouwen, waterfronten, doorsnijding door infrastructuur en verplaatsing van bedrijventerreinen zijn onderwerpen die ineens met elkaar in verband worden gebracht.

Dit soort voorbeelden vragen om een geïntegreerde benadering en inzet van alle partijen. Dan blijken er verrassende mogelijkheden te zijn om ons landschap duurzaam te ontwikkelen en te behouden dankzij de structuur en identiteit van de Waterlinie. Toch moeten we oplettend zijn. De inrichting van Nederland ontwikkelt zich in een razend tempo. Infrastructuur versnipperd met forse lijnen het landschap, bebouwing verdicht, open ruimte wordt steeds spaarzamer. We moeten oppassen dat de Waterlinie niet opnieuw – en deze keer voorgoed – verdwijnt.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een nationaal geschenk. Lange tijd verborgen, maar nu weer bruikbaar als ordenend instrument. De komende jaren moet echter blijken of het verhaal sterk genoeg is om plannen en tekentafelschetsen ook echt tot uitvoering te brengen. Belangentegenstellingen zullen er altijd blijven, maar slimme en ambitieuze ontwerpoplossingen kunnen van de Linie een krachtige, duurzame structuur maken. Daarbij zijn ontwerp dilemma's niet uitgesloten. We sluiten af met een mooie hoofdbreker:

De kracht van de linie zat altijd in het onzichtbare. Het militair systeem moest voor de vijand onherkenbaar zijn. Wanneer we echter in de toekomst de linie duidelijk in ons landschap willen manifesteren, zullen we kleur moeten bekennen en de linie moeten tonen. Onbekend maakt immers onbemind. Voor het voortbestaan van de forten en vooral de linie als landschappelijk systeem

zijn publieke aandacht en toegankelijkheid cruciale factoren.

Hoe balanceren we tussen deze twee werelden en wanneer ga je als ontwerper de grens over? Het antwoord is niet eenduidig. De Linie is zo divers dat ook hier een gedifferentieerde omgang is aan te raden. Gedegen kennis van hoe de Linie in elkaar zit, is de basis van een goede omgang. Begrip van het landschap, voorbeeldenboeken, een waterlinieatlas en historische bronnen vormen hierbij onontbeerlijke bagage.

Literatuur:

- Panorama Krayenhoff, Linieperspectief. Stuurgroep Nationaal Project NHW, Utrecht (2004).
- Sterk Water, de Hollandse waterlinie. Chris Will, Utrecht (2002).
- Advies Kwaliteitsteam aan Liniecommissie over adressering enveloppen. Utrecht (2005).
- Uitvoeringsprogramma NHW – concept 2. Projectbureau NHW, Utrecht (mei 2006).
- www.hollandsewaterlinie.nl

Summary

The 'Nieuwe Hollandse Waterlinie' (New Dutch Waterline) was a military line of defence that extended from the former Zuiderzee near Muiden to the Biesbosch. The line was established as a protective ring approximately 85 km long and 3–5 km wide around the Dutch cities of Muiden, Utrecht, Vreeswijk and Gorinchem to protect the west of Holland. The primary element of defence was water. This was thanks to an ingenious water management system comprising sluices, flood canals, and existing waterways and dikes. To show how cultural history can be interwoven with spatial design, the government has launched the Nieuwe Hollandse Waterlinie as a National Project. Since 1999, the Nieuwe Hollandse Waterlinie Project Office has created a spatial plan for the Nieuwe Hollandse Waterlinie and consulted with many parties (Panorama Krayenhoff).